

Badiiy adabiyotlarda konsept tushunchasi

Mohinurxon Ilyasxonovna Xurramova
xurramovamoxinurxon@gmail.com
Samarqand davlat chet tillar instituti

Annotatsiya: Mazkur maqolada konsept tushunchasi, unga berilgan ta'riflar va badiiy adabiyotda konsept tushunchasi va uning ahamiyati tushuntiriladi, shuningdek, konseptsiya rivojlantirish qobiliyatiga ega ekanligi aks ettiriladi.

Kalit so'zlar: konsept, kognitiv tilshunoslik, ideosfera, badiiy adabiyot

The notion of concept in fiction books

Mokhinurkhon Ilyaskhonovna Khurramova
xurramovamoxinurxon@gmail.com
Samarkand State Institute of Foreign Languages

Abstract: This article provides information about the meaning of concept and its definitions. Moreover, the notion of concept and its importance in fiction books are described in details.

Keywords: concept, cognitive linguistics, ideosphere, fiction book

Konsept (lot. conceptio - majmua, tizim) biror sohaga oid qarashlar, tamoyillar tizimi, va izohlashning muayyan usuli bo'lib, adabiyotda - biror asarning asosiy g'oyasini ifoda etadi. Konsept kognitiv lingvistikaning markaziy tushunchasi hisoblanadi. Kognitiv lingvistikada konsept tushunchasi falsafiy, psixologik, leksik xarakterga ega. Kognitiv semantika va kognitiv lingvistikada olimlar konseptga turlicha ta'rif berishadi. N.Tixonovanning fikricha: "Konsept grammatik kategoriya bo'lib, u o'zining formal ko'rsatkichlariga va shu kategoriya ichidagi differensial belgilariga egadir".[6]

M.V.Nikitinning ta'kidlashicha esa: "Konsept sxolastik strukturaga ega bo'lgan diskret ko'p faktorli mental birlikdir".[5]

Konsept haqidagi ko'plab fikrlarni umumlashtirib, uni quyidagicha ta'riflash mumkin:

1. Konsept - bu ongda "nimanidir" bir lahzada chaqnashi.
2. Konsept - bu har bir elementi abstraktsiyaning yuqori darajasiga intiluvchi iyerarxik tashkil qilingan struktura.

3. Konsept - bu yagona butunlik bo'lib, u elementlari o'zaro bog'langan va o'zaro harakatda bo'lgan maydon tushunchasi bilan bog'lanadi.

4. Konsept - bu so'zlarning predmet yoki tushuncha sohasiga taalluqli ekanligiga qarab guruhlanishi.

5. Konsept -bu operativ mazmuniy xotira, mental leksikon, konseptual sistema va ongli til birligidir.

6. Konsept voqea-hodisalarni tipiklashtirish, modellashtirish xizmatini o'tab, tafakkur va insoniy faoliyatlarni tutashtiradi va ularni obyektiv borliqni bilish jarayonida o'zaro birlashtiradi.

Konsept ikki tomonli xususiyatga egadir. Bir tomondan, madaniyat konsept ko'rinishida insonning mental dunyosiga kirsa, boshqa tomondan, inson konsept yordamida madaniyatga kiradi va ba'zan unga ta'sir ko'rsatadi. Inson o'zining individual, betakror madaniyatini saqlagan holda konsept orqali xalqlarning madaniyatiga, turli millat vakillarining mental dunyosiga murojaat qiladi.

Badiiy adabiyotdagi tushunchalar, bir tomondan, kognitiv, umuminsoniy va lingvomadaniy g'oyalarni aks ettirsa, ikkinchi tomondan, ular o'zlarining konseptual dunyosini, qoida tariqasida, hissiy va obrazli yaratadilar. "Adabiy matnda", N.S.Valgina, - hayotiy material ushbu muallifning ko'zi bilan ko'rinadigan o'ziga xos "kichik olam" ga aylanadi. Shunday ekan, badiiy matnda hayotning tasvirlangan suratlari ortida doimo subtekstli, talqin qiluvchi funksional reja, "ikkinchi darajali voqelik" mavjud". Biroq, Yu.D.Tilmaning so'zlariga ko'ra, "rassom madaniyatda ishlab chiqilgan tushunchalardan nafaqat foydalanadi, balki o'ziga xos tarzda tushunadi; u go'yo konsepsiya mazmunini qayta kashf etadi: g'oyalar va tarixiy va madaniy qatlamlarning xilma-xilligidan hammasi ham qayd etilmaydi. Muallifning xohishiga ko'ra - eng muhimlari, muallif turli xil lingvistik va ijodiy usullardan foydalangan holda konsepsiyani ishlab chiqishda izchil ravishda amalga oshiradigan individual konseptual xususiyatlarning rivojlanish darajasi bilan ko'rsatiladi".

Badiiy adabiyotda biz turli tushunchalarning kognitiv tushunchalarga ham, adabiy tanqidda uning asosiy g'oyasi sifatida qaraladigan butun asarning global konsepsiyasiga ham duch kelamiz. Biz global konsepsiyani asar mavzusining uning muallif talqiniga ko'ra predikatsiyasi sifatida belgilaymiz va bu talqin ham semantik, ham estetik xususiyatlarga ega.

Badiiy asar konsepsiyasi ayrim holatlarda muallifning sub'yektiv qarashlaridan keng qamrovli bo'lishi mumkin. O'quvchining ma'naviy-ruhiy saviyasi, tarixiy shart-sharoitdan kelib chiqqan holda badiiy asar konsepsiyasi alohida ta'kidlanib, ochiq-oydin ifoda etiladi. Inson va borliq mohiyatiga ko'ra, konsepsiya bir butunlikni tashkil etadi. Masalani muayyan ijodkorning o'z konsepsiyasi yoki alohida olingan haqiqiy san'at asarining konsepsiyasi tarzida qo'yish ham mumkin. Boshqa jihatdan, badiiy asar konsepsiyasi unda tasvirlangan badiiy-estetik, obrazli dunyo orqali hayotni

anglash usuli bo‘lib ham maydonga chiqadi. Umuman, konsepsiya badiiy asarning san‘at, adabiyot va madaniyat tarixidagi o‘rnini hamda o‘quvchilar ommasiga ta‘sir etish darajasini belgilaydi.

N.Aliferenkoning fikricha, badiiy konseptlar «imkoniyatlarning noaniqligini» o‘z ichiga oladi. Ularning o‘rnini bosish qobiliyatlari haqiqatga yoki mantiq qonunlariga potensial muvofiqligi bilan bog‘liq emas. Ushbu turdagi tushunchalar "badiiy assotsiativlik" maxsus pragmatikasiga bo‘ysunadi. Badiiy konseptlar majoziy, ramziy ma‘noga ega, chunki "ularning ma‘nosi ulardagi mazmundan kattaroqdir va ulardan tashqaridadir". [1]

Adabiyotda so‘zning milliy assotsiativ-verbal tarmoqqa kiritilgandan so‘ng o‘z faoliyatini boshlaydigan “ichki shakli”ni o‘rganishning ahamiyati katta. Ammo madaniyatdan farqli o‘laroq, adabiy asarda ma‘no harakatining boshqariladigan, oldindan belgilangan yo‘nalishi bo‘lishi mumkin. Bu kabi oldindan belgilash muallifning irodasi, niyati yoki rejasi deb ataladi. Butun matn sifatida tushunilgan adabiy muallif uni idrok etuvchilarning semantik faolligiga ma‘lum chegara qo‘yadi. Biroq, bu chegara nisbiydir, chunki tomoshabin (o‘quvchi, tinglovchi) tarkibni to‘ldirishi va unda yangi semantik imkoniyatlarni ochishi mumkin. Badiiy matnda ifodalangan konseptlarni o‘rganish matn muallifi dunyosining individual konseptual tasvirini tushunishga yordam beradi va individual konseptual tizim ma‘lum bir madaniyatda rivojlangan g‘oyalarning jamoaviy tizimini qanday aks ettirishi va ba‘zan unga ta‘sir qilishini aniqlashga yordam beradi. Shunday qilib, L.G.Babenko muallifning adabiy-badiiy shaklda ifodalangan dunyo haqidagi bilimlari umuminsoniy bilimlar bilan bir qatorda muallifning o‘ziga xos, ba‘zan esa paradoksal g‘oyalarni o‘z ichiga olganligini ta‘kidlaydi. Shu bilan birga, "matn olamining badiiy tasviridagi universal va individual muallif bilimlari o‘rtasidagi muvofiqlik darajasi har xil bo‘lishi mumkin: to‘liq tasodif, o‘ziga xoslik, ajoyib nomuvofiqlik, to‘liq tafovutlargacha"[7].

Badiiy konseptlar dialogikdir, chunki ular bir vaqtning o‘zida bir nechta muhim nuqtai nazarlar bilan bog‘liq. Bu ma‘noda ongni yaratish va idrok etish bir xildir. Albatta, ijodkor o‘z ijodini vaqt va makon jihatidan o‘zidan uzoqda bo‘lgan potensial tomoshabin va tinglovchilarga murojaat qilishi mumkin. Biroq, tushunchalarni idrok etish ularning yangi avlodining bir variantidir.

Badiiy matnda konsept tushunchasi estetik jihatdan o‘zgartirilib, “badiiy konsept”ga aylanadi (bu atama zamonaviy tilshunoslik apparatiga S.A.Askoldov tomonidan kiritilgan), bu esa dunyoqarashning xususiyatlarini, lingvistik rasmini aniqlash imkonini beradi. Matnning lug‘aviy tarkibidagi badiiy tushuncha murakkab tarkib tuzilmasi sifatida namoyon bo‘ladi, unda individual muallifning tushunchasi va ushbu tushunchadan milliy foydalanish an‘analari birlashadi. Konsepsiya sohasini tahlil qilish asarning "matndan tashqari" aloqalariga, uning kommunikativ aktga kiritilishiga, ma‘lum bir davrning tarixiy va madaniy kontekstiga qaratilgan.

Konsepsiya so'zga nisbatan tezroq o'zgarib turadigan yanada dinamik hodisadir. Konsepsiyaning dinamik tabiati uning eng muhim funksiyalaridan birini belgilaydi - bu esa odamlarga doimiy o'zgaruvchan dunyo haqidagi bilimlarni yetkazishdir. Konsepsiya rivojlanish qobiliyatiga ega: u obyekt haqida bilimlarni to'playdi va doimo o'zaro bog'liq tushunchalar ta'siriga tushadi. Har bir konsepsiyani kontekstga va konsepsiya egasining madaniy tajribasiga qarab turlicha ifodalash mumkin. Badiiy asarda konsepsiya yozuvchi shaxsiyatining, individual dunyoqarashining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi.

Konsepsiyaning tuzilishi matni sharhlovchi yozuvchi va o'quvchi uchun har xil bo'lishi mumkin bo'lgan dominant modellar bilan belgilanadi. Idrok etuvchi ong asarning simbolizmida matndan tashqariga chiqadigan konseptual qatlamlarni yoki ichki ramziy qatlamlarni sezishi mumkin. Bu qatlamlarning umumiyligi adabiy tushunchadir. Adabiyotda so'z (asosiy) bilan ifodalangan tushuncha tahlil jarayonida ko'pincha ikkinchi darajali tushuncha bilan to'ldirilib, ikkinchi darajali ma'nolarda, personajning pozitsiyasi, muallif niyatida ifodalanadi. Shunday qilib, konsepsiya - bu tilda ifodalangan operativ, mazmunli ong birligi bo'lib, u madaniy jihatdan sharhlangan va har qanday voqelik hodisasi bilan bog'liq holda ona tilida so'zlashuvchida paydo bo'ladigan barcha g'oyalar va uyushmalar majmuasini aks ettiradi. Bundan tashqari, konsepsiya nafaqat hissiy, milliy, madaniy tarkibiy qismlarni, balki shaxs va butun jamiyat dunyoqarashining individual xususiyatlarini o'zida aks ettiradi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, konsepsiya asarning badiiy olami bilan milliy olamni birlikda ko'rib chiqish imkonini beruvchi vosita bo'lib chiqadi. Adabiy tanqid tushunchani tahlil birligi sifatida kiritish orqali asarning obrazli to'qimasini umummilliy assotsiativ-verbal tarmoqqa kiritish imkoniyatiga ega bo'ladi. Asar va so'zning turg'un ma'nosi harakatchan, ochiq, ziddiyatli, yaxlit ma'noga aylanadi. Demak, adabiy tanqidagi konsept badiiy asarda aks etgan inson tajribasining uzluksizligidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aliferenko N.F. Etnoeydemicheskiy konsept i vnutrennyaya forma yazikovogo znaka // Voprosi kognitivnoy lingvistiki. -Tambov, 2004. -S.70.
2. Bovmanova, B. (2021). O'ZBEK TILIDA "HALOLLIK" KONSEPTI VA UNING NUTQDA IFODALANISHI. Scientific progress, 2(2), 1543-1545.
3. Ibodova Munisa Solijonovna, Konsept tushunchasi va uning fandagi ahamiyati, Research and Publications
4. Ilyasxonovna, X. M., & Ixtiyorovna, O. M. (2023). Chet tilini o'qitishda qo'shiqlardan foydalanishning ahamiyati. Ijtimoiy fanlarda innovasiya onlayn ilmiy jurnali, 3(2), 193-195.

5. Khurramova M.I., and Omonboyeva M.I. "THE BENEFITS OF USING GAMES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES" Экономика и социум, no. 5-1 (108), 2023, pp. 140-144.

6. Munisaxon Ilyasxonovna Xurramova (2021). Lexicographic analysis of toponyms (based on the material of the dictionary "Collins Concise Dictionary", 4th Edition, 2005). Science and Education, 2 (5), 534-538.

7. Nikitin M.V. Razvyornutie tezisi o konseptax // Voprosi kognitivnoy lingvistiki. - Tambov, 2004. -S.53.

8. Tixonova N.N. Konsept v sisteme sovremennix lingvisticheskix predstavleniy // Semantka yazikovix yedinit: Dokl. Mejdunarod.nauch.konf.T.1. -M., 1998. -S.69.

9. Xalilova Zarnigor Muhammadjon qizi. (2023). KONSEPT VA UNING TURLICHA TALQINLARI. ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ, 18(2), 120-122.

10. Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Филологический анализ текста. М.: Академический проект, 2004-с.108

11. Зусман В.Г. Концепт в системе гуманитарного знания: Понятие и концепт // Вопросы литературы. - № 2. - 2003